

YUNAN TRAJEDİLERİNDE ÇILGINLIK VE DELİRME OLGUSUNA BAKIŞ

Yakup AKYÜZ*

Özet

Çılgınlık ve ona bağlı oluşan delirme Yunan tragedyaalarında kullanılan temel olgulardan biridir. Özellikle de Sophokles ve Euripides'sin oyunlarında sıklıkla karşımıza çıkar. Delirme, baht dönüşümünde meydana gelen mani ve melankoli halleriyle ortaya çıkmaktadır. İntihar eylemi bazı trajik kişilerde delirme eyleminin sonunda acıya dayanamayıp ortaya konulan eylem olarak gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: tragedya, çıldırma, delilik, intihar.

OVERVIEW OF MADNESS AND INSANITY IN GREEK TRAGEDIES

Abstract

Madness and the resulting madness is one of the basic phenomena used in Greek tragedies. It appears especially in the plays of Sophocles and Euripides. Madness emerges with the states of mania and melancholy that occur in the transformation of luck. The act of suicide seems to be the act of some tragic people who could not stand the pain at the end of the act of insanity.

Key Words: tragedy, insanity, madness, suicide.

Giriş: Deliliğe Kavramsal Bir Bakış

Delilik düşünce tarihinde felsefi düzlemde tartışılan olgulardan biri olarak durur ama onun neliği hakkında entelektüel bağlamda çok az düşünce ve eser üretilmiştir. Ancak delilik çağlar boyunca yaşanan bir olgu olarak toplumların zihnini meşgul etmiştir. Ortaçağ ve Rönesans döneminde delilik tanrısal gücün dışavurumu olarak görülürken 17. yy ortalarından itibaren deliler ve deliliğin dünyası dışlanmanın dünyası olmuştur.¹ Delilere bakışta modern dönemle gelişen deliliğe akıl hastalığı olarak bakma yabancılaşmış delilik haline gelmiştir.²

Delilik, Türk Dil Kurumu tarafından; aklını yitirmiş olan, akli dengesi bozulmuş olan, mecnun, davranışları aşırı ve taşkın olan (kimse), çılgın olan anlamında kullanılmaktadır. Arapçada delirme “cn” fiiline dayalı mecnun olup örtünmek, gizlemek,

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, yakupakyuz70@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-9982-9315

¹ Foucault, Michel, *Akil Hastalığı ve Psikoloji*, çev. Emre Bayoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 84-94.

² Foucault, Michel, 95.

aklını kaybetmek, delirmek, çıldırmak, çıldırma anlamında kullanılır. Bir şeyi gizleme anlamında üretilen mecnunun anlamı nefisle, kişiyle aklın arasının engellenmesidir. Aynı şekilde bir şekilde başkasına kızıp aklını kaybetme, sinirlilik anlamında “nerfeze” de kullanılmaktadır. Bu bağlamda kullanılan cin, bedensel kavranışların dışında kalan ruhsal güçleri kapsamakta olup hem şeytani güçleri hem de meleki güçleri ihtiva eder anlamda kullanılmıştır.³ Cin’in ihtiva ettiği anlam düşünüldüğünde Yunan düşüncesindeki *daimon*ları anımsatmaktadır. Sözlüğe bakıldığında Eski Yunanca *daimon*’u cin sözcüğü ile karşılamaktadır.⁴ Bu husus ayrıca birbirine karşıt ve dönüşebilen *erinyeler* ve *eumenidler* (*eu-daimon*) akla getirmektedir.

Eski Yunanca’da ise kelime “mainomai” delirmek, çıldırmak kelimesi kullanılıp “mainomenos” sıfat fiili olarak deliren, çıldıran anlamında kullanılır. Bu sıfat fiil Euripides’in *Herakles*’in de delirmeyi ifade ettiği kelimedir. Eski Yunan’da delirme ve çıldırma insani eylem bağlamında benzer düzlemde değerlendirilip aynı fiille anlatılmaktadır. Yani “mania” delirme kelimesinin kökenidir.⁵ Kelimenin etimolojik kökenine dayalı olarak pratik yaşamda delilik halleri oyunlara konu edilmiş ve yer yer Platon’da görüleceği üzere felsefi düzlemde tartışılmıştır. Bakıldığında delirme aklın örtülmesidir. Sözlük anlamında da belirtildiği üzere ilk akla gelen fikir deliliğin akılla ilişkilendirilmesidir. Delilik, bir şekilde akıl tutulması olarak adlandırılabilir. Böyle bakıldığında delilik ve akıl mutlak ilişkili iki kavramdır.

Toplumda aykırı insanların, olağanın dışındaki olguların, bazen aykırı fikirlerin “delice” olarak nitelenmesi de akıl ile ilişkisine bağlı olarak toplumun norm dışı görmesinden kaynaklıdır. Bu bağlamda kullanılan “deli dana” “deli kestane” gibi tamlamaları bu düzlemde değerlendirmek gerekmektedir. Deli Dumrul’un deliliği, bireyleri toplumun gelenek ve göreneklerine uygun ve alışılmadık bir durumda bırakmasıdır. Toplumda delinin yanında “kaçık” ve “alık” kavramları da bireyin akli yeteneğinin tam olmadığını anlatan kavramlarımızdır. Ancak çılgınlık ve delilik farklı değerlendirilmelidir. Deliliğe, çılgınlık anlarının eklemelendiği unutulmamalıdır. Akıllı insanların da çılgınlık anlarına yakalandığı düşünülmelidir. Aslında akıllı insanın çılgınlık anları süregelen hale geldiğinde deliliğin sürekli hale geldiğinden pekâlâ bahsedebilir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Sophokles’in Aias’ının hali eşi ve toplumu tarafından bir delilik olarak algılanırken Agamemnon’un tanrılara kızını kurban etmesi toplumca delilik olarak

³ Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı*, çev. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, c. 3 (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 1335.

⁴ Peters, Francis E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004), 401.

⁵ Peters, Francis E., 402.

görülmez. Bir diğer söylemle Aias'ın haksızlık karşısında düşmanlarını diyerek koyunları kesmesi eşi ve toplumca delilik olarak tanımlanıp olumsuz görülse de Agamemnon'un kendi kızını kurban etmesi eylemi toplum tarafından tanrıların isteği şeklinde algılanıp delilik olarak görülmemiştir. Agamemnon'un eşi bile kızının tanrılara kurban edilmesini haksız bulup, eşinin eylemini delilik halindeki eylem olarak nitelemez. Hâlbuki düşünüldüğünde her iki eylem özünde yanlış olması ve benzerlik taşımasına rağmen, toplum tarafından aynı şekilde delilik olarak değerlendirilmemiştir.

Erasmus, Rönesans döneminde yazmış olduğu eseri *Deliliğe Övgü* ile deliliğin hiç de olumsuz bir durum olmadığını dillendirerek, deliliğe "eulogy" yani övgü yazdığını belirtmiş, düşünsel bağlamda deliliğe bakışı olumlu bir yöne çevirmiştir.⁶ O, deliliğin bir manifesto olarak sahip olduğu yetilerle insanlara her şeyi vadeden biricik varlık, bilgeliğin başı olma anlamında alfabenin ilk harfine istinaden sembolik bir anlamla Alfa (biricik) olduğunu söylemektedir.⁷

Erasmus deliliğe "aletheia" (gerçeklik) ve "lethe" (unutma) düalizminde *lethe* tarafında yer verip, deliliği gerçeklikten kopuk unutmaya ilişkilendirir. Eğer insanın yaşamdan bir parça mutluluk ve haz elde etmek gibi düşüncesi varsa bunun yolunun delilikten geçtiğini anlatmaktadır. Bu bağlamda o, deliliğin odak noktasına ben sevgisini koyar.⁸ Erasmus'a göre eğer delilik olmasa hiçbir girişim, eylem ve sanat mümkün olmayacaktır. O, insan yaşamını "bir delinin oynadığı oyundan başka bir şey değildir" sözüyle tanımlamıştır.⁹ Erasmus deliliği, birbirinden farklı iki yüze sahip bir olgunun yansması kabul eder. Aslında o, deliliğin odak noktasına ben sevgisini koymasıyla birlikte, dinlerin kötü davranışların özü gördüğü bencilliği reddetme olgusunu da eleştirmekte ve Hristiyanlığa protest bir tavır geliştirmektedir. Erasmus, delilik konusundaki tavrıyla hakikaten de düşünce düzleminde tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar olumlu ve pozitifdir.

Erasmus, bir Rönesans filozofu olarak eserinde döneminin bakışı gözetildiğinde delilik olgusunu överken bilgelik yansması olarak gördüğü önceki dönem filozoflarına, felsefelerine, dilbilimcilerine, mistik öğretileri savunan yapılara da ironik bir eleştiri getirmektedir. O, yeni dönemde kilisenin bilgelikle uzlaştırdığı katı otoriterliğine karşı tutku dolu deliliği koymak istemektedir. Onun yaptığı öncelikle ve bilgeliğine delice bir

⁶ Erasmus, *Deliliğe Övgü*, çev. Selena Erkızan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015), 27,30,36.

⁷ Erasmus, 46-47.

⁸ Erasmus, 68.

⁹ Erasmus, 75.

başkaldırır. Ancak unutulmaması gereken olgu insanlar deliliğin tutkusu altında kalmış olsalar bile hiçbir zaman deliliğe Erasmus kadar olumlu yaklaşmamış, deliliği dışlamış ve topluma yabancılaştırmışlardır.¹⁰

Düşünce tarihinde delilik üzerine müstakil eserlerden bir diğerini de Foucault yazmıştır. Foucault deliliği odak yaparak *Deliliğin Tarihi* adlı eserini müstakil ele almıştır. O, bu eserinde deliliğin tarihsel, kültürel vb. farklı yönlerine dikkat çekmiş ancak deliliğin XVII. yüzyıldan itibaren boyut değiştirdiğini dile getirmiştir. Foucault, eserinde delilik konusunu ele alırken Batı medeniyetinde deliliğin izlerini sürer ve Batı medeniyetinde deliliğin seyrini verir. O, delilikle ilgili “delilik eskiden akı kovan akıl yürütme iken XVII. yüzyıldan itibaren akıl yürütmenin yavaş rasyonelliğini hızlandıran, onun özenli hatlarını karıştıran ve onun cehaletlerini tehlike içinde aşan sessiz bir aklın tarafına kaymıştır” demektedir.¹¹

Delilik tanımlarından bir diğeri de Voltaire’in yaptığı tanımdır. Voltaire deliliği “bir insanı öteki insanlar gibi düşünüp, onlar gibi hareket etmekten zorunlu olarak alıkoyan beyin örgenleri hastalığıdır” şeklinde tanımlamaktadır. Deli malını mülkünü yönetemeyeceği için onu bundan alıkoyuyoruz, topluluğa uygun düşünceleri olmayacağı için topluluktan çıkarıyoruz, tehlikeli ise bir yere kapatıyoruz, saldırıyorsa elini kolunu bağlıyoruz” şeklinde sorunlu olarak başkaları gibi düşünmek veya davranmaktan alıkoyan beyin organlarının hastalığı” şeklinde tanımlar.¹² Dols, İslam dünyasında deliliğin ne olduğunu araştırdığı eserinde benzer şekilde deliliği “belirli bir zamanda belirli bir yerdeki sosyal grubun anormal ya da hayli olağan dışı gördüğü ısrarcı davranış türü” olarak tanımlar.¹³

Delilik olgusu sözlükler, tanımlar ve düşüncelerden hareketle değerlendirildiğinde hâkim olan olgunun, deliliğe bakışta Erasmus’un hoşgörülü değerlendirmesinden ziyade, onu hastalık olarak değerlendiren bakış açılarının kabul görmüş olmasıdır. Bir diğer husus delilik fenomeninin değerlendirilmesinde konunun salt kendi bağlamından değil, toplumun normlarından değerlendiren perspektifin geçerli olduğudur. Bir grubun olağan gördüğü şey pekâlâ diğer bir grup tarafından olağan görülmebilir. Deli, tanımlamalar bağlamında düşünülürse sen-ben ilişkisi ya da birey-toplum ilişkisi gözetildiğinde deli adlandırması başkasına göredir. Bu yönden bakılırsa da deli göreceli olmaktadır. Hatta Türk toplumunun

¹⁰ Scull, Andrew, *Uygarlık ve Delilik*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020).

¹¹ Michel Foucault, *Deliliğin Tarihi: Klasik Çağda Akıl ve Akıl Bozukluğu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Imge Kitabevi Yayınları, 1995), 256.

¹² Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014), 212.

¹³ Dols, Michael. W., *Mecnun*, çev. Didem Gamze Erdiç (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013), 21.

deli olarak nitelediği bazı insanları veli seviyesine çıkardığı düşünüldüğünde toplumun delileri öteleme ve yabancılaştırma ilişkisi daha açık hale gelmektedir. Sıradan bir toplum için kanaatimce hem deli hem de veli orta bir topluma ve değerlerine uzak olma bakımından veya “onlar gibi olma” durumuna ait değıllerdir. Bir diğer deyişle deliler aynı şekilde veliler içinde yaşadıkları topluma hakikati ortaya koyarken bir inandırma ve ikna etme sorunu yaşamaktadırlar.

Deli olmak bir hastalık mıdır? sorusuna bağılı olarak eğer hastalık ise zihinsel mi yoksa bedensel hastalık mıdır? sorusu bağlamında delilik, ruh-beden ilişkisi içinde ruhsal bir hastalık olarak görölmüştür.¹⁴ Yani oluşan genel kanıya göre delilik, ruhsal bir hastalıktır. Ancak günümüzde deliliğin hezeyan olarak belirtilerinin fizyolojik ve biyolojik boyutları ortaya konup tedavileri de yapılmaktadır. Yine Aias bağlamında düşünürsek Aias’ın eşinin hezeyanları esnasında karısı modern tıbbın ilaçlarına sahip olsa ve eşine verse Aias trajik bunalımlara yenilmeyip intihardan kaçınır mıydı sorusu anlamlı olacaktır. Hâlbuki trajedi onun intiharını kadere ve mitolojiye bağlar.

Foucault’ya göre anormal delilikler bir tarafa bırakılırsa delilikle halüsinasyonlar, tuhafıklar ve hezeyanlar meydana gelmektedir. Halüsinasyonlar ise sakatlanmış ve hatalı hale gelmiş bir hayal gücü olan hastalıklardır. Tuhafıklar zevkin ve iradenin sakatlanması olarak anlaşılmalıdır. Hezeyan ise yargılama yetisinin sakatlanması olarak kabul edilmelidir.¹⁵

Delilik üzerine yazan bir diğer yazar Willis’in 1672’deki tanımlamalarına göre hezeyan, ateşli bir hastalık sayılmış buna sayıklama eklenmiştir. Hezeyan ruhun bir hastalığı olarak düşünölmüştür. Mani, ateşsiz bir çılgınlıktır. Melankoli’de ise ne çılgınlık ne de ateş vardır. Melankoli, bir hüznün veya az sayıda şey ve bazen tek bir meşguliyet karşısındaki bir korku ile belirlenmektedir. Salaklık ise hayal gücü, yargılama ve bellek yeteneğinin kusurlu olduğu bütün insanlara şamil durumdur.¹⁶ Willis, mani ile melankoli arasında da doğal bir ilişki kurup “bu iki hastalık birbirine o kadar yakındır ki, çoğu zaman birbirine dönüşmekte ve çoğunlukla biri başlayıp, diğeri olarak sona ermektedir” demektedir.¹⁷ Bir başka eserinde Foucault bu ikisi arasındaki ilişkiyi, mani ve depresyona bağılı ilişkiyi “düzensiz delilik” olarak tanımlamakta; ilkinin keyifli ve öfkeli ruh haliyle anlamsız sözcükler kullanmayı da içeren psişik bir coşku içerdüğünü, depresyonun, üzüntülü

¹⁴ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, 272-78; Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 191.

¹⁵ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, 281; Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, 337-38.

¹⁶ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, 284.

¹⁷ Foucault, 285.

ruh halinin bireyde psişik yavaşlamaya ek olarak motor kuvvetlerin de azaldığını söyler. Bu, mani ve depresyonun düzenli ya da düzensiz bir nöbetleşe sisteme bağlı olduğu anlamına gelir. İkisi birlikte manik depresif delirmeyi oluşturmaktadır.¹⁸ Manik hastalar yalnızca akıl yürütme bozukluklarına uğramakla kalmayıp, aynı zamanda gerektiği gibi fark edemedikleri ve nedensizmiş gibi görünen olağan dışı ve gülünç işler yapan hastalıkları kapsar. Hâlbuki melankoli de hezeyan olmakla beraber ona belirgin bir neşe üzerine devam eden, yanında aşılması olanaksız bir hüznü taşıyan, karanlık ruh haline ve insanlardan hoşlanmamaya dayanan kararlı yalnızlık isteği eşlik eder. Bu yönleriyle bunama, mani ve melankoli ile zıttır ancak birbirlerine de dönüşürler.¹⁹

Genel olarak denilebilir ki delirme çıldırmaya göre daha genel ve tümel bir anlam ilişkisi içinde kapsayıcılık içerir. Çıldırma zamanın bir anında meydan gelmekte iken delilik zamana yayılmış bir olgu gibi durmaktadır.

1. Trajiklik ve Delilik İlişkisi

Yunan tragedyelerinde trajiklik; şiddet, felaket ve merhametsizliğe itibar ve değer katmak için kullanılmaktadır. Trajedi, kutsal varlığın bakışları altındaki insanın gösterisidir. Tragedya, insanlık acısının bilincine varmaktır ve bu bilince ulaşma insana haz ve mutluluk verir. Dünyanın gidişatına egemen olan acıyı insanların bilincine yerleştirir.²⁰ Trajik olgu Aristoteles düşüncesinde etik içinde değerlendirilir ve yüce ile ilgilidir. Trajik bilgilenme sahnedeki kahramanın deneyim ve serüvenlerine bakarak tanrısal güçlerin bilincine varmaktır. Kaçınılmaz yazgıyı keşfedip, özgürlüğünü arayan ise insandır. Trajedide en önemli kırılma anları baht dönüşleri (*peripeti*) ve tanınmadır (*anagnorisis*). Bunları ise çökertici ve yıkıcı acı takip eder.²¹ İşte tam bu noktada Aristoteles'in söylemi içinde tragedyalara değerlendirdiğimizde tragedyalarda delilik denen olgular *peripeti*'nin sonunda acı verici olaylarla birlikte gelişen ruh halleridir denilebilir. Oidipus'un delilik anı gözlerini oyması, tanınma ve acı verici olayın sonunda bilinçsiz, hezeyanla birlikte gelişen bir olgudur. Oidipus'un gözlerini oyması hezeyanı, kenti helake sürükleyen eylemin sebebi olan kişinin kendisi olduğu gerçeğini bilmesine müteakip gerçekleşmekte ve bu eylemin neticesinde de önüne geçilemeyen baht dönüşümleri birbirini takip etmektedir.

Delilik trajedilerde akılı kovan bir akıl yürütme olarak görülmelidir. Foucault "çılgınlık yalnızca başka bir türden delilerdir" der. Deliliğin nerede başladığını

¹⁸ Foucault, Michel, *Akıl Hastalığı ve Psikoloji*, 13-14.

¹⁹ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, 287.

²⁰ Bonnard, Andre, *İnsan ve Tragedya*, çev. Yaşar Altan (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2006), 11.

²¹ Aristoteles, *Poetika*, çev. İsmail Tunali (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976), 1449b,1451b.

bilmediğimiz ölçüde (ne olduğu) inkârı mümkün olmayan bir bilgi ile delinin ne olduğunu bilmekteyiz düşüncesiyle deliliği bildiğini ama ne olduğunu bilmediğini söyler.²² Aias'ın eşi Tekmesa, Aias'ta bir akli dengesizlik olduğunu bilmekte ama ne olduğuna karar verememektedir. Bir insan sağlıklı aklın saçtığı ışığa uygun davranıyorsa onun eylemleri ile eylemlerinin yöneldiği amacı keşfetmedeki hareketleri, jestleri, arzuları, akıl yürütmek için yeterlidir. Bir kişinin deli olanda ona musallat olan hayalleri ve hezeyanı bilmek için yanlış kıyaslamalar yapmasına gerek yoktur. Onun eylemleri ile başka insanların tutumları arasındaki uyumsuzluk, o insanın hatasını ve hayal gördüğünü ortaya çıkarır. Her bilinç deliliğin dışarı fıskırmasına kadar uykuda kalmakta, delilik bundan sonra görünür hale gelmektedir. Delilik aniden uyumsuzluk olarak fıskırmakta ve tamamen negatif olmakta ve anlık olmasını da bu karakterine borçlu olmaktadır.²³ Trajedilerde söz konusu olan olguda tam anlamıyla işte bu olsa gerektir. Troya savaşının kahramanları Aias, Herakles, Oidipus gibi kahramanlar yaşamlarında sağlıklı belirtiler gösterirken aynı anda uyumsuzluğu yaşamış ve bir anlığına eylemlerinde delirme belirtileri göstermişlerdir. Normal bir zamanda ne Oidipus gözlerini oyacak, ne Aias düşmanlarım diye koyun sürüsünü katledecek, ne de Herakles eşini ve çocuklarını kesecektir.

Delilik ve çıldırma anında çift taraflı düalist bir olgu işler. Delilik fikirlerden yoksun olduğu için akıldan uzaklaşmakta, şiddetli bir tutkuya köle olduğu için akıldan uzaklaşarak zayıf hale gelmektedir. Ama deli kişi açısından düşünüldüğünde, aklın içinde kalarak ve inanarak ve ikna olmuş halde akıldan uzaklaşıyorsa, bu durum diğer kişilerin deli olarak adlandırdığı olguyu oluşturmaktadır.²⁴ Böyle bakıldığında deliler asla deli oldukları gibi bir olguyu o anın içinde tam olarak kavrayamamaktadırlar ya da öyle düşünmemektedirler. Aslında deli olunduğu anda başkalarına göre deliliktir. Trajedilerde deliliğin yaşandığı an ile bilinçlenme anı farklılık arz eder. Trajik deliler, çıldırma anında doğru düşündükleri savında olup akli yetisini kazanınca eylemlerinin trajikliğini kavramaktadırlar. Trajik kahramanlar aklın geri döndüğü anda deliliklerin farkında bireyler olarak karşımıza çıkarlar ve eylemlerinin sonuçlarıyla yüzleşirler. Mesela bu yüzleşme sonunda çözüm olarak Aias intiharı seçerken, Herakles ve Agaue çözüm olarak yaşadığı *polisi* terk etmede bulur.²⁵ Deliren trajik kişiler delilik hali sonrası kendileriyle yüzleşip, bilinç kazandıklarında delilik anındaki eylemlerinin sonuçlarına verdikleri tepkiler bireyden bireye farklı olmaktadır.

²² Foucault, *Deliliğin Tarihi*, 257-58.

²³ Foucault, 259.

²⁴ Foucault, 264.

²⁵ Poole, Adrian, *Trajedi*, çev. Hakan Gür (Ankara: Dost Kitabevi, 2013), 62.

Delilik olgusal gerçeklik olarak insanı cezbeden bir yöne sahiptir. Tragedyalarda delilik anında ortaya çıkan fantastik imgeler, (keçi sürüsünün düşman askeri, kendi çocuklarının düşman gibi gözükmeleri vb.) şeylerin yüzeyinden çabucak kaybolan kaçamak görüntüler değildir. Kendine özgü çılgının içinden doğan şey, garip bir paradoks sonucu bir sır gibi, ulaşılmaz bir gerçek gibi toprağın altında saklanmıştır. İnsan kendi deliliğini seferber ettiğinde dünyanın karanlık zorunluluğuyla yüzleşmiştir. Yani deliliğine ve kâbuslarına tebellüş olan kendi doğasıdır. Cehennem acımasız gerçeğinin açığa çıkartacak olduğu doğasıdır.²⁶ Bilinçaltının bilince gelmesidir. Deliliğin içinde bulunduğu durumda delinin kendisini keşfetmesine yönelik bir çözümle, bilinçaltı yönüne işaret etmekte aynı zamanda insanın delilik denilen olguyla kendine ve topluma yabancılaşmasına işaret etmektedir.

Delilik anı, ihtiyatın değil deliliğin tercih edilmesidir. Erasmus, deliliği utanç ve korku duygusunun yok olmasına bağlayıp; utancın kavrayışın, korkunun ise cesurca yola koyulmanın önünde engel olduğunu belirtir. Delilik bu ikisinden ustalıklı sıyrılmada olacaktır derken delilikte ihtiyatlılığın arka planda bırakılmasına vurgu yapmıştır.²⁷ Deli, “el ne der” düşüncesi olmadan kendisini meşgul eden sorunlara gözü pek ve korkusuzca dalan kişidir. Deli, ölçülülük içeren ahlaki davranışlardan vazgeçen kişidir. Bu yönüyle delilik anları, insanlara çılgınlık anı vermekle beraber cezbedici ve yarattığı ruh haliyle de onları ferahlatıp ve dertlerini unutturmuş bir yapıyı da beraberinde taşırlar. Yani insanların delilikleri onları geçici de olsa bir çözüme ulaştırır. Homeros “yeri geldiğinde bir delinin bile akli başına getirilebilir” derken delinin belirli bir andan itibaren bilgece kavrayışına, eski ölçülü haline dönmesine işaret ettiği söylenebilir.²⁸

Yunan düşüncesinde trajik olgular ve trajiklik önemli bir değer ve insanın anlamının belirlenmesinde önemli bir araçsallaştırmadır. Trajiklik ve dolayısıyla ona eşlik eden acı temel bir insani yaşam belirtisidir. Delilik bir aykırılık biçimi olarak trajedilerde kendine yer bulduğunda yaşanan acının ölçüsünü daha da artırmakta, trajik olguyu daha katlanılmaz forma ulaştırmaktadır. İşte bu bağlamda Yunan trajedilerinde akıllı bireylerin delirme belirtisi göstermeleri yaşanan deliliği de daha trajik hale getirmektedir.

Yunan tragediyalarında deliliğe neden olan tanrılardır. Bireylerin hatasının akabinde bireyin yaşamında bir diğer söylemle kaderinde, *moira* (kader) sürecinde oç alıcı tanrılar *Erinyeler* ile sonunda uzlaşımın olduğu barışa neden olan *Eumenidler* arasında bir

²⁶ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, 47-48.

²⁷ Erasmus, *Deliliğe Övgü*, 76-77.

²⁸ Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), XVII,32.

çatışma durumu vardır. İşte bu süreçte trajik çılgınlıklar insanlar üzerinde *Eumenidler*'in öç peşinde olduğu dönemde meydana gelmektedir. Ancak *Erinyeler* öç tanrıları olup, çılgınlığın nedeni değildir. Çılgınlığın nedeni bizzat Apollon, Hera, Dionysos vb. diğer tanrılardır. Trajik buhran geçiren kişi *Eumenidler*in zafer kazandığı sulh anında huzuru yakalamaktadır. Gerçekte *Erinyeler*, *Eumenid*lere dönüşerek huzura ermektedirler.

Yunan trajedi yazarlarına baktığımızda, Aiskhylos'un elimize ulaşan oyunları düşünüldüğünde trajiklik söz konusu olmakla beraber çılgınlık ve delirme olgusuna rastlanılmadığı söylenebilir. Delilik ve çıldırma durumları daha çok diğer iki yazar Sophokles ve Euripides'in oyunlarında karşımıza çıkmaktadır.

Yunan trajedilerinde delirme, çılgınlık, bir anlığına olsa akıl sağlığını yitirme olgusu trajedilerde özellikle de *peripeti* denilen trajedinin dönüştüğü zirve anlarında önemli bir olgu olarak durmaktadır. Hatta bu anları yaşayan bireylerde bir sağaltımdan bahsetme olanağı söz konusu olamamaktadır. Özellikle de bu delirme anı belli başlı trajedilerde başatır. O halde trajedilerde ön plana çıkan bu insani olgunun tahlil edilmesi gerekmektedir. Bakıldığı zaman Oidipus'un anneye bilmeden yapılmış ensest ilişki sonunda gözlerini oyması, Aias'ın kendisine savaş sonucu hak ettiğini düşündüğü Hektor'un silahlarının verilmemesi sonunda buhran geçirip, düşmanını diyerek hayvanları öldürmesi ve sonunda intihar etmesi, Herakles'in düşmanları sanıp kendi çocuklarını öldürmesi, Medea'nın kocasından intikam almak için kendi çocuklarını öldürmesi, *Mainad*ların özellikle Agaue'nin kendi oğlunu öldürmesi, Danaos kızlarının bir kin sonunda kocalarını öldürmesi eylemleri aklın ve akli düşüncenin temelinde olduğu bir düşünce olabilir mi? sorusu cevaplanması gerekmektedir. Bahse konu olan bireyler eylemlerini tam bir bilinçlilik halinde mi işlemişlerdir yoksa delilikleri mi onları bu eylemleri işlemeye sevk etmiştir? Yahut da bilinçli eylemde bulunmak ile bilinçdışı eylemde bulunmak Yunan dünyasında nasıl anlaşılmalıdır? Yine aynı bağlamda *Antigone* tragedyasında Kreon-Antigone çatışmasında ortaya çıkan çatışmada bireylerin takındığı tutum birer delilik olarak okunabilir mi? sorusudur. Delilik bireyin kendisine ve toplumuna bir çeşit yabancılaşması olarak değerlendirilebilir mi? soruları önemlidir. İlerleyen bölümde ortaya konulan sorular bağlamında Yunan tragedyalarında ortaya çıkan delilik olgusuna ve onun bireylere yansımalarına dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

2. Sophokles'in Tragedyalarında Delirme

Sophokles tragedyaları birey temelli eserler olup, oyunlarda toplum baskısı altındaki birey incelenir. Toplumsal bir olgu olarak delilik anları diğer yaşam formları kadar tragedyalarda yer almaktadır. Sophokles yaşamın anlamı konusunda belki de delilik-

akıllılık ilişkisi içinde yaşamın sorgulandığı bilgece anlayışın karşısına sorgulamamayı koymaktadır. Bu bağlamda sorgulanmadan yaşanmış çatışma içermeyen hayatı öven “bilmeden geçen hayat en tatlısıdır” sözü anlamlı durmaktadır.²⁹ Sophokles’in oyunları içinde delirme olgusu oyunun temasının gücünü artırmak ve trajikliği derin şekilde vurgulamak için kullanılmıştır. Şimdi tragediyalarında geçen delirme anlarına göz atalım.

Sophokles’in delilik bağlamında ele alınacak en önemli tragediyalarından biri *Aias* tragedyası olup, *Aias*’ın deliliğine neden olan olay, savaş sonrası düşmanı Hektor’un silahının kendine değil haksızca Odysseus’a verilmiş olmasıdır. Aynı konu karşımıza Homeros’un eserinde de çıkmaktadır. *Aias* günah işlemeye meyilli şekilde tanrıların yardımını reddetmiş, tanrısal yardımla herkesin başarılı olacağını ama kendisinin tanrısal yardıma ihtiyaç duymadan başarmak istediğini söylemiştir. Aslında *Aias* kibirlidir ve bunalım yaşamaktadır. Tanrılar *Aias*’ı cezalandıracaktır. Normal hayatta dengeli olan *Aias* haksızlık karşısında dengesini kaybederek çılgınlık ve delilik halleri göstermektedir. Bir şekilde de kendi erdemlerine ve topluma yabancılaşır. *Aias* bir anlığına akli yetisini kaybetmiş ve hırsına yenilmiştir. Bu durum Homeros’ta Odysseus’un sözlerinde “ne olur buraya gel, dinle beni efendim, dinle de bastır ulu yüreğinin öfkesini” sözünde belirir.³⁰

Aias tragedyasında *Aias* haksızlık karşısında çıldırmış ve olağan hallerin dışında eylemlere bulaşmıştır. Çıldırma anları tragedyada “aradığın adam, az önce yüzünden ter ve öldürücü ellerinden kan damlayarak girdi çadırına” ve “bu gece insan aklının alamayacağı bir aymazlık yaptı. Talanla ele geçirilen sürüleri çobanla beraber kılıçtan geçirdi” eyleminde ortaya çıkar.³¹ *Aias*, Odysseus’un sözlerine yansıdığı şekilde anlaşıldığına göre akli yetisini kaybetmiş görünmektedir. Ama bu akli yetisini kaybetmede tanrıça Athena’nın etkisi söz konusudur. Tanrıça, *Aias*’ın gözünün önüne aldatıcı hayaller yaratarak onu deliliğe sürüklemiştir. *Aias*’ın durumu, tanrısal bir cinnet geçirmedi. Bu hususta tanrıça Athena’nın “ben de aklını yitiren *Aias*’ı daha da kışkırtarak tuzağa düşürüyor ve felaketinin ağlarını örüyordum” cümlesine yansır.³² *Aias*’ın deliliği ve aklını kaybederek çıldırması, haksızlık karşısında tamamen sağduyuyu kaçırmış olmasıdır. *Aias* kendi varoluşunun anlamını kaybetmiş kendine ve çevresine katlanamaz olmuştur. Onu haksız bulduğu eylemleri sorgulanmasındaki çözümsüzlük yıkıma sürüklemektedir. *Aias* düşündükçe çıldırmakta ve çılgınlığı onu yeni eylemlere zorlamaktadır. Eylemleri akli sağduyudan

²⁹ Sophokles, *Aias*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2018), 22.

³⁰ Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014), x1,560.

³¹ Sophokles, *Aias*, 1,2.

³² Sophokles, 3.

yoksun, kendi içinde anlamsal bütünlük sağlanamamış çılgınlık hali içindedir. O, hayvan sürüsünü düşmanları sanarak kesmekte, çeşitli eziyet yapmaktadır.

Aias'ın bir çılgınlık yaşadığı çevresince bilinmektedir. Toplum tarafından Aias'ın içinde bulunduğu duruma teşhis konulmuş ve delilik olarak tanımlanmıştır. Biz bu durumu Athena ve Odysseus arasında yapılan konuşmada görürüz.

Athena: Bir delinin karşısına çıkmaktan mı korkuyorsun?

Odysseus: Aklı başında olsaydı korkmazdım ondan

Athena: Yanında dursan bile göremeyecek seni

Odysseus: Gözleri açıkken nasıl olabilir.

Athena: Gören gözlerini karartacağım

Odysseus: Bir tanrı istedi mi her şey olabiliyormuş demek ³³

Yukarıda Tanrı Athena ve Odysseus arasında geçen konuşmalara bakıldığında açık şekilde Aias'ın akli yetisinin kaybolduğu ve bunun delilik olarak kabul edildiği görülmektedir. Ancak en açık olan şey bu deliliğin meydana gelmesinde tanrısal bir müdahalenin olup olmadığıdır. Yani acaba bilmeden tanrılara karşı işlenen bir kusur sonucunda delirme, akli yetiyi kaybetme mümkün olmuş mudur? sorusu akla gelmektedir. Homeros ve bu tragedyaya baktığımızda aslında tanrılar fırsat kollamakta ve Aias'ı ilk fırsatta yere vurmaya istemektedirler. Aias, akılcı ve tanrısal inayeti yararsız gören bir kişidir. Bu noktadan baktığımızda metinde buna yönelik Aias'ın dikbaşlı söylemlerine rastlamaktayız. “Tanrının yardımıyla güçsüzlerin de zafere ulaşması ama kendisinin onlar olmadan da zafer elde edeceği” söylemiyle tanrılarını gücendirmiş olabilmektedir. Sık sık bu durum koro tarafından da dile getirilir.³⁴ Bu husus insanın aklına, Aias tanrılara muhalif olmasından dolayı böylesine bir delirme ile karşılaşmış olabilir mi? sorununu sordurmaktadır. Sorunun cevabı Athena'nın “tanrılarının gücü nelere kadırmış, oysa onun kadar sağduyulu, onun kadar her durumda neler yapılması gerektiğini bilen başkası var mı” düşüncesinde açığa çıkmaktadır.³⁵ Athena tanrılarını sorgulayan Aias'ı ilk fırsatta delirterek yere çalmıştır. Bu durum, tanrılara bir itiraz olarak Euripides'te de sık sık karşılaştığımız “insani tutkular tanrılara yakışmaz” sözünü akla getirir. Ancak Aias, ölümlerine dahi Agaue

³³ Sophokles, 4.

³⁴ Sophokles, 6,29.

³⁵ Sophokles, 6.

gibi tanrılar karşısında pişmanlık belirtisi göstermez, dik başlı ve onurlu şekilde ölüme yürür. İntikamcı tanrı, tanrı olmamalıdır.

Aias'ın deliliğini, Yunan düşüncesi tanrısal bir nedene bağlamak istemektedir. Arap toplumu deliliği benzer bir yaklaşımla cinlere bağlamaktadır. Her ne kadar delirme tragedyalarda tanrısal bir ceza olarak sunulsa da deliliğin akla dayanan açıklanmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bakıldığında onun durumu *mania* durumu olup, eylemleri akıl yürütme yoksunluğuyla beraber kendisinin fark edemediği olay ve olgulara neden olmuştur. Ama Aias'ın trajedi boyunca içinde bulunduğu ve hezeyanlarına eşlik eden hüznü, karanlık ve bulanık ruh hali, insanlardan kaçma duygusu ve yalnızlık isteğini de içerir. Aias'ın içinde bulunduğu bu hal ise melankoli halidir. Aias geçirdiği delilik ve çıldırma anında *maniadan* melankoli anına gidip gelmektedir.

Aias'taki delilik olgusunun, halk arasında da sık kullanılan, muhatap için dillendirilen “delirmiş, aklını kaçırmış, söz dinlemiyor” sözünün Aias'ın trajikliğine vurgu yapmış olabileceğini düşünmeliyiz. Bu deyim de tıpkı Aias'ın halindeki iyiyi kötünden ayırt edemeyen, sağduyusunu kaybedip, akli melekelerini kaybeden insan tipolojisidir. Bu kişiler akli muvazeneyi kaybedip, duygu yoğunluğu içinde kaybolmuşlardır.

Aias'ın delirmesini anlamak için yapılması gereken onun eylemini, özünde aynı eylemi yapan Aiskhylos'un *Oresteia* tragedyasındaki Agamemnon'un eylemiyle kıyaslamak belki de en uygun karşılaştırma olacaktır. Bu tragedyalardaki kahramanlardan Aiskhylos'un *Oresteia* tragedyasında kral Agamemnon, tanrıların orduyu Çanakale boğazından (Avido, Aveo- Dardanellos) sağ salim geçirmesi karşılığında öz kızını kurban etmekte ve bu davranışı, tanrı ve toplum tarafından eleştiri bir yana kabullenilip benimsenmekte ve teşvik edilmektedir. Hâlbuki akli olandan uzak Agamemnon'un davranışı tanrılarca olumlu karşılanmakta ve toplumca delilik hali ile karşılanmazken neden normal bir istekte bulunan Aias'ın talebi tanrılarca cezalandırılmakta ve onun davranışları toplumda delilik olarak sunulmaktadır. Kanaatimizce burada tanrısal inayet düşüncesi içinde Agamemnon'un tam teslimiyetle tanrısal bir kayra içinde hareket etmesi ve bunu kendisine ve aklına sorgulanacak bir sorun yapmaması, bir diğer deyişle tanrının isteklerinin fideist bir inanç içerir şekilde gönüllü temsilcisi olması, buna mukabil Aias'ın ise olan bitene, haksızlık olarak gördüğü şeye direktmesi ve başkaldırısıdır.

Aias, delilik ve akli başındalık arasında gidip gelmekte ve bilinçlendikçe yani olanı olduğu gibi algılamaya başladığında, akli melekeleri kendisine avdet ettiğinde açık seçik gerçeklikle yüzleşmekte, yüzleştiği oranda da yeni bir buhrana yakalanmaktadır. Aslında deliliğin ikinci aşamasındadır. Karısı Tekmesa ondaki bu değişim halini tek bir şimşek

çakmadan sakinleşen şiddetli lodos gibi, ama içini farklı bir acı kemiren kişi olarak tanımlamaktadır. Bu hal tam da Aias'ta *maniadan* melankoliye geçiş anlarıdır.

Aias trajedisinde deliliğe toplumun gözünden bakışa da şahit olunmaktadır. Tekmesa'nın "onun akli başında değilken Aias'ın kendisinin mutlu dostlarının hüznü, hastalığı geçip rahata erince dostlarının sevinçli, Aias'ın yaptıklarının farkına varmasıyla gerçekliği görüp acı içinde sızlandığını ve hüznü olduğu" düşüncesidir. Toplum da, başkası, kendisiyle aynı düşünceye sahip olmayan düşmanın deliliğinden mutlu olmaktadır. Trajedide bir tarafta Aias diğer tarafta eşi Tekmesa, çift taraflı bir yıkıma şahit olmaktadır. Yani *polis* içinde her birey, koro, yaşanan ve daha da trajik hale gelen sürece tanıklık etmektedirler. Aias'ta yaşanan sürecin sonunda yaşamının acısına dayanamayıp intihar etmiştir.

Foucault, ölüm ve delilik arasındaki ilişkinin yansımaları "delilik ölümün daha şimdiden gelmiş halidir" sözünde ifade eder. Çünkü ölümün yok etmesi hiçbir şey olmayıp, hayatın boşluğunu ortaya koymakta ve bu yönüyle her şey olmaktadır. Yani ölüm aslında yaşamın üzerinden maskesini alıp çıkarmaktadır. Deli, ölümü yaşarken şimdiden yaşamış boşluğa, hiçliğe itilmiştir. Foucault'nun "delinin gülüşündeki şey onun daha önceden ölümün gülüşüyle gülüyor dediği şeyde" delilik ölüm ilişkisindeki trajikliğe vurgu yapsa gerektir.³⁶ Aias, Foucault'nun da belirttiği gibi aslında yaşadıklarının farkında ve yaşadığı toplum tarafından savaştaki yararlılıkları görmezden gelinerek hiçliğe itilmekte, yararsız bir bireye indirgenmektedir. Aias, toplum vicdanında yararlılıkları görmezden gelinerek öldürülmektedir. Aias'ın tek çözümü Foucault'nun da çözümlediği şekilde yaşadığı olumsuzluklar karşısında ölümdür. Aias içinde yaşadığı çatışmayı çözümlenemeyen verdiği hezeyanların etkisiyle intihara başvurmakta Foucaultçu söylemle durumunun ölümle düzeleceğinin farkındadır.

Trajedilerde buhran geçirme ve buhran esnasında kendi bilincinin farkına varılması sonucu derin bir iç sıkıntı süreci yaşanmaktadır. Bu süreç sonunda yaşamdan kurtulmak adına kişinin kendi yaşamına son verme, ölüm edimini görmekteyiz. Trajikliği yaşayan birey iç çatışmalardan sonra varoluşun dayanılmaz acılarına katlanamayarak intihar yolunu seçebilmektedir. Aslında trajik birey yok oluşun hiç de iyi bir şey olmadığını da gayet yerli yerinde kavramakta ve bunun bilincindedir. O, içinde bulunduğu intihara meyilli halini, çözüm gibi görünen çözümsüzlük halini "hey bana gün ışığı gibi görünen karanlık, ıslık ıslık parlar gibi görünen Hades'in toprakları" sözüne yansıtmıştır.³⁷ Aias için intihar kesinlikle

³⁶ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, 39.

³⁷ Sophokles, *Aias*, 16.

akli bir çözüm değil ama kendi iç çatışmasının da uzlaşma olmaksızın sonlandırılmadığı durumda kaçınılmaz çözümdür. Aias her şeye rağmen karanlık ve öbür âleme göre yaşamın anlamının farkındadır. Aias bir talihsizdir. Onun itiraz ettiği şey yaşamış olduğu haksızlığa karşı geliştirdiği derin hayal kırıklığıdır. Bu yaşadığı derin acı onu içten içe yiyip bitirmektedir. Haksızlığın verdiği hayal kırıklığına dayalı acı düşmanın tanıklığı üzerinden yapılmış “eğer Hektor yaşasaydı ve ordunun en iyisini seçmek ona bırakılsaydı başkasına değil kesinlikle bana verirdi silahlarını” düşüncesinde yansımıştır³⁸.

Aias’ın trajikliğini sağlayan delilik karşıtların sonunda uzlaştığı Herakleitosçu çatışmada ilk olarak kendi içinde çatışmakta ve yeniden karşıtına dönüşmekte ve bu süreçte Aias’ı çatışmanın içinde tutmaktadır. O, koro ve karısının telkinleri ve çocuğunun yetişmesi için bir anlığına kendisini öldürme fikrinden vazgeçmekte, ancak biraz sonra yaşadığı acılar onu tam karşıt düşünceye ölüme sevk etmektedir. Onun içindeki bu fırtınalı çatışma ve iç çelişki “uzun ve ölçülemez zaman, gizlenen her şeyi önce gün ışığına çıkarıp sonra tekrar gizler, ağır yeminlerde kararlı iradeler de bükülüp eğilebiliyor” düşüncesine yansır.³⁹ Aias’ta *maniadan* melankoliye ve oradan intihara giden meyil hali ve süreci onun tarafından “yeni düşüncelere yeni davranışlar yakıştırma” olarak tanımlanır.

Trajedide de Aias’ın ölümünde tanrısal irade Athena ile Aias’ın iradesi çatışma içinde ve kader (*moira*) çizgisinde gelişmektedir. Burada karşımıza çıkan en önemli soru; eğer tanrılar dilemese Aias çadırdan çıkmayarak ölümden kaçabilir miydi yoksa *moira*’nın ona çizdiği kaderi yaşamak zorunda mıydı? Yine Aias her ne kadar iyileşmiş gibi görünse de intihar etme fikrinin onda ne kadar yer edip etmediği sorunsalıdır. Aias yaşadığı delilik sürecinde intihar etmeyebilir miydi? sorusu asla cevaplanamayacak bir olgu gibi durmaktadır.

Aias’ın dışlanması ve çöküşe sürüklenmesinden otorite de açıkça bir sevinç duymaktadır. Aias, kendisinden kurtulması gereken bir kişi olarak kendi yaşamına son vermiş, otorite ondan kurtulmuştur. Biz bu hususu kardeşinin onun cenazesini kaldırmak istemesine karşılık Menelaos’un “onun bedeni gömülmeyip deniz kuşlarına yem olacak, zaten yaşarken de sözümü dinlemiyordu, oysa kötüdür insanların efendilerinin buyruklarına uymaması” sözüne yansımış olduğunu görürüz.⁴⁰ Aias’ın ölümünden otorite mutludur. İtaatsizlik sorunu otoritenin eylem ve yasalarıyla değil bireysel bir yıkımla sonlanmış ama *polis* de rahata ermiştir. Sophokles’in bir diğer oyunu *Antigone*’de

³⁸ Sophokles, 18.

³⁹ Sophokles, 24.

⁴⁰ Sophokles, 41.

karşımıza çıkan dik başlılık ve otoritenin ondan yasal cezayla kurtulması bu oyunda Aias'ın gönüllülüğü ile sonlanmıştır. Bu durum acaba Aias-otorite çatışmasındaki süreç mi Aias'ı delirmeye itmiştir sorusunu akla getirmektedir.

Trajedide Aias'ın yaşamı, yaşadığı haksızlıkların intikamının düşmanlarından *Erinyler* (öç alıcı tanrılar) tarafından alınması dileğiyle intihar etmesiyle sonlanmıştır. O, yaşamını düşmanı Hektor'un kılıcının üzerine atarak intiharla sonlandırmıştır. Aslında o, düşmanının kılıcı⁴¹ ile yaşamına son verirken düşmanı Hektor'la özdeşleşmiş ve dostlarını dediği yurttaşı olduğu Argoslular'a (Yunan) düşmanca bir duygu beslemiştir.⁴²

Trajedilerde çıldırma ve sonunda delirme fiilinin meydana gelmesi konusuna bütüncül bir yaklaşımla baktığımızda delirmenin nedeninin "derin düşüncelere dalma" fikri üzerine kurulmuş olduğunu görürüz. Trajik bireyde bireyin varoluşunu kavrayan derin düşünceler onu yaşamın çekiciliği içinde ölümcül umutsuzluğa sürüklemektir. Derin düşüncelere dalma sapasağlam bir ağacı yiyip bitiren bir kurt misali bireyi yok etmektedir.

Kral Oidipus tragedyası Oidipus'un Thebai kentinin başına gelen felaketi bilgece bir tavırla bulmak isterken kendisiyle yüzleşmesi esnasında gerçekleşmektedir. Oidipus, kendi annesiyle evlenerek şehri lanete uğratan kişiyi aramaktadır. Ama gerçek koronun sözlerindeki gibidir. Yani kent başına bela olan felaketin müsebbibi kendisidir. Kral Oidipus'u aynı rahim hem çocuğu hem de kocası olarak kabul etmiştir.⁴³ Trajedinin delilik bağlamında ilginçleştiği bölüm de burasıdır. Gerçeklerin acısıyla yüzleşen İokaste olayların gerçekliği karşısında dayanamayıp intihar etmiştir. Eylemin faili olan Oidipus, hem aradığı gerçeğin kendisi hem de kraliçenin (anne-eş) intiharı ile bu esnada çılgınlık geçirmektedir.

"Oidipus delirmiş gibi bir oraya bir buraya koşturuyor.

Ona bir kılıç vermemiz için yalvarıyor bize karısının nerede olduğunu soruyordu."
(Oidipus'un delirme hallerinin başlangıcı)

Oidipus'un delirme anı ise karısını asılı bulduğu andır.

"Onu o halde görünce zavallıcık çığlık çığlığa çözdü ipleri

Yere yığıldı bahtsız kadın

⁴¹ Dimdik duruyor işte katilim, alabildiğine keskin. Öyle şeyler düşünmeye vakit olsaydı, armağanıdır düşmanlar arasında en nefret ettiğim, görmek bile istemediğim düşmanım Hektor'un.

⁴² Sophokles, *Aias*, 32.

⁴³ Sophokles, *Kral Oidipus*, çev. Cüneyt Çetinkaya (İstanbul: Bordo&Siyah Yayınları, 2012), 98.

Sonra olanlar ise ürperticiydi.

Söktü aldı elbisesindeki altın iğneleri

Sonra da ellerini kaldırıp sapladı gözlerine

İşte böyle lanet edip bir defa değil, defalarca batırdı gözlerine.”⁴⁴

Metin Oidipus’un delirme anını bir diğer söylemle aklını kaybedip manik depresyona girdiği anı betimlemektedir. Kaderin ördüğü ağ karşısında eşi-annesi intiharı seçerken, o kendi acılarını bilinçsizce, delirerek gözlerini oyarak dindirmek istemiştir. Bu an günahın dinginliğe erdiği ve yeni başlangıç anıdır. Oidipus başına gelen felaketlerin acısı ile iğnelerin acısının içine işlediğinden bahseder. Oidipus’da tıpkı zevklerde olduğu gibi bedensel ve ruhsal acılar birleşmiş ve birbirlerine karışmıştır. Oidipus bu sözlerinde de görüldüğü üzere buhranı atlatmış, bilinçlenmiştir. Bilinçlenme anında koro trajik deliliğin nedenini öğrenmek istemektedir. “Bu yaptığınız korkunç bir şey. Gözünüzdeki ışığı karartacak gücü nerden buldunuz. Hangi daimon itti seni böyle bir şey yapmaya” Oidipus’un koronun sorusuna verdiği cevap, tanrı Apollon’dur.⁴⁵

Bakıldığı zaman sağduyu ve toplumun genel bütünün temsil eden koro İokaste’nin kendini öldürmesini acı verici ama doğal bulmuş ama Oidipus’un davranışına şaşırılmış ve anlamlandırmak istemiştir. Çünkü Oidipus’un davranışı olağanın ötesine geçmekte, Oidipus o esnada cinnet geçirmektedir.

Oidipus bilinçlendiğinde yeni kraldan kendisini öldürmesini ister. Suçlu olan kişiye kendi yapmak istediği ve cezalandıracağını söylediği şeyi yeni kraldan istemektedir. Ancak kral tanrılara danışacağını söyleyip isteğini gerçekleştirmez. Oyunun sonunda onun başka kentlerde dolaşıp, pişmanlık içinde kent kent gezerek kendisini huzura kavuşturacak ölümü beklemesiyle diğer oyun, *Oidipus Kolonos*’ta da karşılaşırız. Oyunda ruhu acı çeken Oidipus huzuru aramaktadır. Huzur isteği kızı Antigone’nin “şuraya şu sert taşa otur da bedeninin birazcık dinlensin” sözüne yansımıştır. Oidipus, kent kent gezerken vardığı yer, kurtuluşun yakın olduğunu anımsatan, tanrılara adanmış olan bir koruluktur. Oidipus uzun ve dram dolu yaşamının sonunda “ermiş Oidipus’a” dönüşmüş ve mucizevi bir ölümle yaşamı sonlanmıştır.⁴⁶

⁴⁴ Sophokles, *Antigone*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Sümer Kitabevi, 2013), 101.

⁴⁵ Sophokles, *Kral Oidipus*, 104.

⁴⁶ Sophokles, *Oidipus Kolonosta*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010), 55.

Oidipus Kolonos'ta eserinin sonunda delilik ile ilgili bir başka ifade daha kullanılmıştır ki bu oldukça ilgi çekicidir. Oidipus'un harikulade ölümünün, yani ölme anında Oidipus'un cesedi olmaksızın kendisinin kaybolmasıdır. Oidipus'un ölüm şekli diğer insanlara anlatıldığında ilginç gelmekte ve ölüm şekli halkta inandırıcılık sorununa yol açmaktadır. Delilik olarak sunulan şey Oidipus'un ölümündeki ilginçliktir. Oyun, Oidipus'un ölümünde yaşanan olayları ve olağanüstülüğü delilik olarak tanımlamaktadır. Aslında yaşanan, Türkçe'de deli saçması olarak görülen olağan dışı olgulara inanmamanın delilik olarak sunulmasıdır.⁴⁷

Delilik *Trakhisli Kadınlar* tragedyasında klasik anlamda akli başında, yerli yerinde konuşmanın zıttı şeklinde karşımıza çıkar. Tragedyada habercinin Deianeira'nın eşinin savaşta Oikhalia kentinin yok edilmesini İole'ye duyulan nefretten değil ona duyulan aşktan olduğunu haber verdiğinde Likhas'ın Deianeira'ya hitaben "kraliçem bu adamı gönderin. Delilerle konuşmak akıllı insanlara yakışmaz" sözüdür. Aslında habercinin haber verdiği gerçeğin doğruluğu tragedyada ilerleyen anlarda açığa çıkacaktır.

Trakhisli Kadınlar tragedyasında delilik olgusuyla, Herakles'in eşinin kendi yerine İole isimindeki kızı eş olarak alması sonucunda asıl eş Deianeira'nın davranışlarında karşılaşıyoruz. Deianeira, kıskançlık buhranı altında çıldırmaya meyilli, intikam ateşiyle dolu bir kadın haline gelmiştir. "Eskiden evlenmekten korkardım şimdi ise Herakles'in başına bir şey gelecek diye her gün korkar dururum" sözü derin bir kaygı ve endişeye eşlik etmektedir.⁴⁸

Deianeira eşini, eşinin öldürdüğü Kentauros Canavarının zehirli okuyla öldürmeyi kafasına koymuştur. Öldürme düşüncesi deliliğin tragedyadaki başlangıç anıdır. Okla zehirlenmiş elbise Herakles'i zehirlemeye başlamıştır. Herakles sonunda da zehrin acılı ölümünden bir an evvel kurtulmak için ateşte yakılmayı göze almıştır. Ancak bu istek akli yetisini kaybeden bir delinin isteği gibi kabul görmeyip istek yerine getirilir. Oğul, *Erinyelerin* anneyi cezalandırmasını istemektedir çünkü iyi bir babayı kaybettiğini düşünür. Anne *Erinyelerin* cezasına uğramıştır. Deianeira, yaşadığı olayları çözüme kavuşturamayıp iki taraflı kılıcı kalbine saplamış çılgınlık hali içinde intihar seçmiştir.⁴⁹ Sophokles'in bu tragedyasında tıpkı *Aias* tragedyasındaki gibi yine intihar olgusu karşımıza çıkmaktadır. Deianeira çılgınlık anının sonucu intihar etmiştir.

⁴⁷ Sophokles, 55-56.

⁴⁸ Sophokles, *Trakhisli Kadınlar*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010), 63.

⁴⁹ Sophokles, 34.

Sophokles oyunlarında delilik olgusu ve delirme yaşayan bireylerin ruh halleri oyunlarında yoğun şekilde kullanılmış, bu olgu onun oyunlarını daha trajik hale getirmiştir. Trajik bireyler oyunda manik ve depresif ruh hali içindedirler. Yine deliren bireylerde melankolik duygu halleri de söz konusudur. Sophokles oyunlarında delirme ve intihar ilişkisine baktığımızda delilik yaşayan bireylerinin bazılarının ölümüne intihar eyleminin eşlik ettiği görülmektedir. Bu husus onun tragedyalarındaki delilik-intihar ilişkisini sebep-sonuç bağlamında anlamlı kılmaktadır. Şimdi de bir diğer tragedya yazarı olan Euripides oyunlarında delirme olgusuna bakalım.

3. Euripides'in Tragedyalarında Delirme

Euripides tragedya düşüncesinde değişimi başlatmış ve trajedi yazınında şekilsel ve konu temelli köklü değişimleri yapmıştır. Tragedyalarının konularında geleneksel konuları içerik olarak değiştirmiş ve eserlerinin temeline insanı ve insanın özgürlüğünü koymuştur.⁵⁰ Delilik olgusu da trajedilerinin birçoğunda karşılaşılan konulardan biridir. Adam, Platon'un *Phaidros* diyalogunda sağlıklı delilik biçimi olarak gördüğü tüm delilik biçimlerinin Euripides'in eserlerinde yansıtıldığını söyler.⁵¹ Euripides başlı başına bir tragedyasını delilik olgusu üzerine kurgulamıştır. Deliliği temel alarak yazdığı eseri *Herakles'in Çılgınlığı*, *Hēraklēs Mainomenos* adlı eseridir. Bu tragedya *Hercules Furens* olarak da bilinir. *Furyler*, *Erinyelerin* bir diğer adıdır. *Erinyeler* ve *Furyler* oç alıcı tanrılardır.

Euripides'in *Herakles* tragedyasında da trajik bir olay ve olay içinde delilik denecek akıl tutulması göze çarpar. Herakles, kendi çocuklarını ve babasını öldürmek isteyen Lykos'a karşı gelir ve onu yok etmek ister. Tragedyanın devamında Herakles Lykos'a cezasını verip onu öldürür. Ancak tanrılar devreye girip Hades'ten Herakles'in dünyaya gelmesini ve hüküm vermesini kabullenemeyip, bu durumu ölümlülerin dünyaya egemen olması şeklinde yorumlarlar.⁵² İris (göğün habercisi) ve Lussa (felaket, delirtme, cinnet tanrıçası) bu durumu düzeltmek için yola koyulurlar. Bu husus Lussa'nın sözlerine şu şekilde yansımıştır. "Evini tümüyle yıkmak istiyorum. İlk işim ona kendi çocuklarını öldürtmek olacak; o katile olan kinim sona erene kadar onun bundan haberi olmayacak. Bak orada, basamaklarda durup kafasını çılgınca sallıyor, bulanık bakışlı, şimşekler çakan gözleri fırl fırl dönüyor, tıpkı garip hırıltılı sesler çıkaran öfkeli bir boğa gibi."⁵³

⁵⁰ Latacz, Joachim, *Antik Yunan Tragedyaları*, çev. Yılmaz Onay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2006), 347-52.

⁵¹ Adam, James, *Antik Yunan'ın Din Öğretmenleri*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 327.

⁵² Euripides, *Herakles*, çev. T. Yılmaz Ögüt (İstanbul: Mitos Boyut, 2018), 32; Adam, James, *Antik Yunan'ın Din Öğretmenleri*, 302-3.

⁵³ Euripides, *Herakles*, 33.

Herakles'in betimlenen hali *mania* halidir. Herakles'in delirmesi, çılgınlık ve buhran dönemindeki eylemleri tanrısal bir kayra iledir. Delirmenin sonucu, koronun da sözlerine yansıdığı şekilde öldürdüğü düşmanı Lykos'un da yapmak istediği şey olan çocuklarının kendi elleriyle ölmesidir. Koro şöyle der: "Ah çocuklar babalarının elleriyle can verecekler." Hakikati kaybeden Herakles kendi çocuklarını öldürmüştür. Bu hal deliliğin eylem halidir. Artık Herakles hal ve hareketlerinin bilincinde değildir. Gözleri yuvalarından çıkmış, ağzından köpükler saçarak her türlü kötülük içindedir. Her üç çocuğunu ve karısını acımasızca katletmiştir. Orada bulunan kişilerde Herakles'in içinde bulunduğu durumu delilik olarak tanımlamaktadır. Olay sonrasında kendini kaybedip uykuya dalmıştır. Olayın korkunçluğu koronun sözlerine yansımıştır. "Bilinci bir uyanırsa bütün Kadmos şehrini yok edecek ve cinayetlerine yenisini ekleyecek."⁵⁴ Bakıldığı zaman Herakles'in davranışları delilik ve akıl yoksunluğu içinde yapılmış eylemlerdir. Ancak olay sıradan bir delirme gibi durmayıp manik depresif durum çılgınlık boyutunda ve trajikliğe yol açmıştır.

Herakles uzun bir uykudan sonra yavaş yavaş bilinçlenmeye, akli yetilerini kazanmaya ve hakikati kavramaya başlamıştır. Acı verici gerçek, deliliğin sebep olduğu hakikat işte tam burada açığa çıkmaktadır. Artık yaptığının kendisi de bilincinde olup, "aklımın korkunç çılgınlığı bir deniz fırtınası gibi ele geçirdi beni" demektedir. Delilikleri de aklının muhakeme gücünü kaybetmesinden kaynaklanmaktadır. Hatta kendisini gerçeklikten koştugu için ikinci kez Hades'te sanmaktadır.⁵⁵

Kendine geldikten sonra babası ile yaptığı konuşmada olaydaki bütün trajiklik açığa çıkar. Ancak daha önemlisi onun karamsar ruh halinden kurtulamaması onu derinden etkilemektedir ve bu ruh halinin onu yeni felaketlere sürüklemesinden *polis* korkmaktadır. Burada delirme eyleminin sürece yansması bağlamında Aias'tan farklılaşmaya şahit oluruz. Herakles bir kez çılgınlık anı yaşamış ve eylemini yapmıştır. Aias'ı ise içinde bulunduğu ruh hali kemirmekte, birçok kez buhranlı anlar geçirmektedir. Bu bağlamda Herakles manik bir halde deliliğe gitmişken Aias manik ve melonkolik delirme arasında gidip gelen bir çıldırma hali yaşamaktadır.

Aias ile Herakles'in çılgınlığı karşılaştırıldığında eylemin sonuçları bağlamında da aralarında bariz bir farklılığın söz konusu olduğu açıktır. Farklılığın sebebi, kendilerini meşgul eden ve delirmelerine yol açan bilişsel sorunun büyüklüğüne bağlı olarak bilinçaltlarındaki yıkıcılığın şiddetinden kaynaklanmaktadır. Aias, delirme sonrası yapmış

⁵⁴ Euripides, 41.

⁵⁵ Euripides, 41.

olduğu eylemlerinin sonucuna katlanamayıp, intihar ederken Herakles büyük bir acı içinde, ölüm düşüncesi aklına gelmesine rağmen ölümü seçmeyip yaşadığı *polis*i terk etmiştir. Herakles'in eylemlerinin sonucu kendisi açısından Aias'a kıyasla daha büyük olmasına rağmen ölümle yüzleşememiştir. Şimdi de bir onun diğer tragedyası *Medea*'daki delirme olgusuna bakalım.

Medea tragedyasında delilik, aşk olgusunun etkisiyle oluşan yıkım sonucunda gelir. Aşk olgusunun getirdiği yıkım *Medea*'nın sözlerine "Ne de şeytani bir gücü varmış sevginin insan yaşamında" şeklinde yansır.⁵⁶ Tragedyada evin hanımı, kocası İason'un kendisinin yerine yeni bir eş edinmesiyle travma geçirmektedir. İason ise kralın kızını yeni eş edindiği için *Medea*'ın içinde yaşadığı buhranın farkında değildir. Tragedyada deliliğin halk tarafından fark edilmeye başlandığı yer burasıdır. *Medea*, çılgınlık peşindedir. *Medea*'nın delirmiş haldeki mania halleri sütninenin sözlerine yansımaktadır.

Zavallı *Medea*, küçük düşmüş utanç içinde, bağırp çağırıyor deliler gibi

Hiçbir şey yemiyor, yığılıp kalmış yatıyor acı içinde, gözyaşlarıyla eritiyor uzun saatleri.

İlk duyduğu andan beri İason'un aşağılık davranışını ne gözlerini kaldırdı, ne de yüzünü katı topraktan

Ve arkadaşları akıl vermeye çalıştıklarında ona, denizdeki bir kaya ya da dalga oluyor sanki;

Yalnız bazen başını öteye çeviriyor, konuşuyor kendi kendine.⁵⁷

Bu tragedyada delirmenin başladığı an, aldatma haberinin alındığı andır. Bu andan itibaren *Medea* bir plan dâhilinde delice işler yapmıştır. Tragedya boyunca *Medea*'nın durumuna yer yer melankoli de eşlik temektedir. *Medea*, bazen sağduyuyla düzelebilecekken olayın ağırlığı altında ezilerek tekrar hastalığının pençesine düşmüştür. Yukardaki metinde de *Medea*'nın çılgınlık anına eşlik eden melankolik anlarını görmekteyiz.

Bu tragedyada özellikle *Medea*'nın davranışları delilik düzeyinde sağduyudan yoksun gibi ama tam anlamıyla da sağduyusunu kaybetmemiştir. Diğer bir deyişle tam anlamıyla deli de değildir. Yer yer manik depresif hallerine tanıklık edilmektedir. Çünkü oyun boyunca öldürerek intikam alma edimi salt bilinçli bir haldir ve oyunun devamında dahice plan çerçevesinde işlerlik kazanacaktır. *Medea*'da delirme belirtileri art arda gelen fırtına gibi hızla büyüyen bir olguya, kasırgaya dönüşmekte ve gittikçe içinden çıkılmaz

⁵⁶ Euripides, *Medea*, çev. Metin Balay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2014), 20.

⁵⁷ Euripides, 10.

hale gelmektedir. Medea'nın öfkesi güç yetiremediği toplumdaki ve eşinden çocuklarına kaymakta ve onlar üzerinden babayı cezalandırmaktadır. Aşağıdaki cümleler yukarıdakilerle kıyaslandığında çıldırma bir kadının pek de mümkün olmadığı görülür. *Medea* tragedyasında kral, lala, halk aslında şeytani bir düşünce ile Medea'nın eylemde bulunacağını bilmekte, Marquez'in *Kırmızı Pazartesi* adlı eserinde de karşımıza çıktığı şekilde göz göre göre gelen cinayete karşı bir şey de yapmamaktadırlar. Halk bile bile çocukların ölümüne, kral ise kendisi ve kızının ölümüne göz yummuştur. Medea, kocasından intikam için kralı, kızını ve kendi çocuklarını öldürecek.

Medea: Kötü bir bela, dört bir yanda, evet, gerçek bu;

Ama sanmayın böyle bitecek bunun sonu

Düşmanlarımın üçünü bulup öldüreceğim bugün,

Babasını, kızını bir de kocamı ⁵⁸

Medea'da trajik başlangıcı sevdiği insanın ihaneti başlatmış olup bu dayanılmaz acılara sebebiyet vermiştir. Medea'nın içinde geçirdiği çılgınlık anları da öfkenin neticesinde ortaya çıkmakta ve çıldırma birkaç kez kendini göstermektedir. Bunlardan ilki yukarıda bahsedilen İason'un kendisini aldattığı haberidir. Bir diğeri ise İason'dan intikam için çocuklarını öldürmeye karar verdiği andır.⁵⁹

Freud, Medea'ninkine benzer paranoyak kıskançlığı betimlemiş olup, "paranoyak, partnerine kendini aldattığına dair sitemde bulunduğu, sadakatsizlikle ilgili yorumlarını sistematik hale getirdiğinde, aslında yaptığı şey, kendini suçlamasından bağımsız partnerini suçlamadığıdır. Eğer metresini, kendisini bir arkadaşıyla aldattığı için suçluyorsa esas kendisi böyle bir arzu duyuyordur." bakışıyla bilinçaltı bir cinsellik ilişkisinde aldatma durumuna işaret etmektedir.⁶⁰ Medea da aslında öldürme eylemini planlamadan önce kendisi yeni bir evliliği planlayıp, aldatma eylemi içindedir.

Medea delirme ve çılgınlık nöbetleri geçirmenin ötesinde sistemli bir kurgulama ile öldürme eylemini planlamaktadır. Ancak bu eyleminden o, aynı zamanda sadistçe bir haz almak peşindedir. Bu yönüyle de onun bir diğer bağlamda sadist hasta (acı vermekten haz duyma) olduğunu söylemek zor olmasa gerektir. O, öldürdükten sonra "iki kat fazla zevk duyarım, ölümleri korkunç olduysa eğer" sözü ile bunu bilinçdışına vurmuştur.⁶¹

⁵⁸ Euripides, 21.

⁵⁹ Euripides, 38,48,58.

⁶⁰ Foucault, Michel, *Akıl Hastalığı ve Psikoloji*, 50.

⁶¹ Euripides, *Medea*, 51.

Medea, hastalıklı ruh halini sürdürmekte, oğullarını kendi elleriyle öldürdükten sonra kocasını cezalandırmak maksadıyla onların cesetlerini yanında götürmektedir. Bu bağlamda Medea deli miydi? sorusu cevaplanması gereken bir olgu olarak görünür. Medea asla Aias'la kıyaslanmamalıdır. Aias hastalığında halüsinasyonlar görmektedir. Medea ise melankolik hallere düşse de bilinçlidir. Her eylemini biçip tartmakta ve diğer taraftan eyleminin sonuçlarını hesaplayıp, yeni bir plan dahilinde gideceği yerde yeni bir evliliği ve yaşamsal olarak kendisini koruma altına almaktadır. Medea bilinçli ve cani bir insanken Aias içsel çözümü kendi içinde kuramayan ve yaşamına son veren bir kahramandır.

Medea'nın deliliği Euripides'in *Hippolitos* tragedyasında üvey oğula âşık Phaidra'yla karşılaştırılınca farklılaşmıştır. Medea, eşine olan sevgisinin sonucunda aldatılmanın etkisiyle içindeki şiddeti dışa yöneltirken, Phaidra tam aksine canice eylemler işlemek yerine şiddeti kendine yöneltmiş ve intihar etmiştir.⁶² Phaidra intihar ederken bıraktığı notla aşkına cevap vermeyen üvey oğul Hippolitos'un kendisine tecavüz ettiği notuyla onu zor durumda bırakmış ve intikamını almıştır. Ancak Phaidra'nın intikam eylemine delilik demek mümkün değildir ve şiddet olarak görülmemelidir.

Platoncu bakışla aşkın bir delilik biçimi olduğu düşünülürse ikisinin aşkları değerlendirilmelidir. Platon'a göre nimetlerin büyüğü tanrılar tarafından insanlara çılgınlık yoluyla gelmektedir. Tanrıların telkiniyle gelen çılgınlık, insanlarda kendiliğinden var olan sağduyudan güzeldir. Bu noktadan bakıldığında aşk da seven ve sevilene yararlı olmak üzere tanrılar tarafından gönderilmiştir.⁶³ Euripides'in hem *Hippolitos* hem de *Medea* tragedyasında aşk bir hastalık olarak sunulmuş ve olay örgüsü aşk üzerine kurulmuştur. Her iki olay birlikte değerlendirildiğinde açık olan Phaidra'ya göre Medea'nın daha hasta ve sadist bir kadın olduğudur. Yine Medea'nın her türlü kötülüğü yapmasına rağmen öfkesini kocasını öldürmeye yöneltmemesi de ayrıca düşünmeye değer bir olgu olarak durmaktadır. Medea, kendi mutluluğunun yok edildiğini düşündüğü anda karşısındakinden öç alan ve onu katlanılmaz acılara sevk eden bir sadisttir. Medea hasta bir kadındır ve kanaatimce yaptıklarıyla da hastalığı geçmeyecektir. Tam aksine Phaidra ise fiili olarak başkasına zarar vermeye gücü yetmeyen bir kadındır.

Medea'da ilginç olan diğer bir olgu, İason'un Medea'nın yaptıklarından sonraki değerlendirmesinde önceki yaşamının delilik olduğundan bahisle şimdi aklının başına geldiğinden dem vurmasıdır.⁶⁴ İason kendince hayıflanarak ben nasıl bir akıl tutulması

⁶² Euripides, *Hippolitos*, çev. Yılmaz Onay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2015), 477-48.

⁶³ Platon, *Phaidros*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 244b-245b.

⁶⁴ Euripides, *Medea*, 59.

yaşamışım ki senle evlenmişim düşüncesi içindedir. Aslında aşk da bazen insanın sağduyulu düşünmesini engelleyen, akli örten bir hastalıktır. Aşkın ölümcül ve aynı zamanda arzuyu besleyen kösnüllüğü genel bir kanı olarak koroya söylenir. “Aşk böyle korkunç ve tatlıdır işte, arıya, balı iğne ile birlikte verir.”⁶⁵ Euripides düşüncesindeki sofist görecelilik, kavramdaki çift anlamlılık düşüncesi aşk düşüncesinde de yansıtılmıştır. İnsanın her şeyin ölçüsü olması bağlamında değerlendirildiğinde İoason aşkı göreceli anlamış, onda aşk olgusu göreceli hale gelerek önceden aşk dediği şey şimdi kötü olmuştur.

Euripides tragedyaaları içinde delirme olgusu içinde değerlendirilecek ilginç, müstakil tragedyalardan bir diğeri *Bakkhalar* tragedyasıdır. Şarabın tanrısı olan Dionysos etkisinde zevk ve haz halinde ormanlarda dolaşan kadın mainadlar deli olabilir mi? sorusu cevaplanmalıdır. Yani şarabın hazzı ile esrime haline geçen kadınlar akıldan yoksun muydular? Yine tragedyada Pentheus’un akli yetisini kaybedip delirmesi nasıl anlaşılmalıdır?

Bakkhalar tragedyası, Dionysos ile Pentheus arasındaki mücadelenin tragedyasıdır. Aslında Apolloncu akılcılıkla, Dionysosçu duygunun çatışmasının tragedyasıdır. Apollon güzelliğin ve ölçünün tanrısı iken Dionysos sürgünden gelen coşku ve esrimenin tanrısıdır.⁶⁶ Tragedyada akli temsil eden Pentheus’a karşı Dinyos galip gelmiştir. Tragedyanın sonunda Agaue oğlu Pentheus’u tıpkı Medea gibi öldürmektedir. Ama insan Medea’ya kızarken Agaue’ye acımaktadır. Bu tragedya Yunanlıların iktidar ve halk dâhil çılgınlığının tiyatrosu olarak da düşünülmüştür.⁶⁷ Yunanlıların çöküş dönemindeki bahse konu buhran hali Agamemnon’un Menelaos’a hitaben söylediği “hangi tanrının işidir bilmem, ama Hellas da sen de hastasınız” sözüne yansır.⁶⁸ Tragedya bu yönüyle uzun iç savaşların sonunda yok olmaya giden Yunan halkının bütüncül delirmesi olarak da pekâlâ görülebilir. Bu tragedyada bireyler yanında bir toplum delirmektedir.

Tragedyada mainadlar’ın çıldırmış oldukları Dionysos’un “...bu kadınları *mania* (delilik) ile dürterek, akıllarını hezeyana saldım, kovaladım onları” sözüne de yansır. Dionysos’un kadınları kastedip “bende onları delirtip saraylarından kaçırttım, azgın ruhla dağlara düştüler, zorla benim cümbüşlerime girenlerin kisvesine dönüştüler. Bütün Thebai kadınlarını ama yalnızca kadınlarını onlarla birlikte çılgına döndürüp dağlara sürdüm”

⁶⁵ Euripides, *Hippolitos*, 38.

⁶⁶ Nietzsche, Friedrich, *Yunan Tragedyası Üzerine İki Konferans*, çev. Mahmure Karaman (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 35-50.

⁶⁷ Kott, Jan, *Antik Tragedyalar ve Çağdaş Yorumları*, çev. Ayşe Selen (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2006), 210.

⁶⁸ Euripides, *İphigenia Aulis’te*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), 16.

sözüdür. Thebaili kadınlar Dionysosçu çılgınlık içinde akıl yetilerini kaybetmişlerdir.⁶⁹ Bir diğer söylemle kadınlar Erasmus'un'da tahlilinde belirttiği şekilde esrime, esrimenin etkisiyle de utanma ve korkuyu kaldırmışlardır.⁷⁰

Dionysos, tanrılığı bir tarafa bırakıp kendine insan sureti vermiş aynı şekilde insanlarda esrimeyle, tanrısallıkla içkinleşmiştir. Bu hal, Platon'un *Phaidros* diyalogunda yumuşak ve bakir ruhları ele geçiren ve onlarda Bakkhosçu bir coşku uyandıran (*ekbakkheouosa*) dediği delik türüdür.⁷¹ Tragedyada insanlar tanrısallıkla birleşmenin neticesinde kendinden geçip hayvanları parçalamakta, onların kanını şarapla karıştırıp içmekte, etlerini çiğ çiğ yemektelerdir.⁷² Bu eylem, tanrısallıkla insanın vücuduna alınması olarak görülmektedir. Bir başka deyişle Dionysos insanlaşmakla, insanı evrenin sırrıyla temas ettirip evrenle bir olma tecrübesi yaşatmaktadır.⁷³ Pentheus'un karşı çıktığı nokta mainadların cümbüşlerle akli yetilerini kaybetmiş olmalarıdır. Mainadlar dinsel etkiyle akli yetilerini kaybetmiş delilerdir. Bakkhosçu mainadların karşısında duran kral Pentheus Apolloncu akli temsil ederken, mainadlar Dionysosçu coşkunlukla Pentheus'un karşısında yer alırlar.

Bakkhalar, bazen tanrısallıkla kuşkuculuğa temel alınsalar da bazen de tanrısallıkla esrimeye kendini bırakışın, tanrının mistik çılgınlığının getirdiği insanüstü bilgeliği biçimi olarak da yorumlanmışlardır.⁷⁴ Esrime sonunda tanrıyla birleşme tragedyada “ne mutlu tanrının kutsal bedenine ait olanla birleşene, yıkayıp bütün kirlerini dağlarda tanrının delisi olan” şekline yer bulur.⁷⁵ Bireylerin (mainad) dinsel tutumunda James'in de belirttiği üzere coşku ağır basmıştır. Mainadların inancı karşısında Pentheus'un çaresizlik durumunu James “eğer kişi, yaşayan bir tanrının varlığını hissediyorsa, sizin eleştirel argümanlarınızın o kişinin inancını değiştirmesi mümkün değildir” sözü ile tanımlamaktadır.⁷⁶ Bu bağlamda mainadlar tanrının delisidirler. Delilik anı tragedyada elim şekilde betimlenmiştir. Kadınlar *mania* (delirme) anından Lussa (çılgınca öfke nöbeti) haline geçmişlerdir. Eserde deliliğin, çıldırmanın şiddet içeren boyutunu ortaya koymak bağlamında aşağıdaki metin yeterlidir. Mainadlar dini düşünce için şiddet üretmektedir.

⁶⁹ Euripides, *Bakkhalar*, çev. Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), 5.

⁷⁰ Erasmus, *Deliliğe Övgü*, 86-87.

⁷¹ Platon, *Phaidros*, 245a.

⁷² Euripides, *Bakkhalar*, 34-36.

⁷³ Kott, Jan, *Antik Tragedyalar ve Çağdaş Yorumları*, 217.

⁷⁴ Vernant, Jean Pierre ve Naquet, Pierre Vidal, *Eski Yunanda Mit ve Tragedya*, çev. Sevgi Tamgüç ve Reşat Fuat Çam (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2012), 516.

⁷⁵ Euripides, *Bakkhalar*, 7.

⁷⁶ James, William, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri, İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 84.

Bizi ilgilendiren bölümü ise şiddet değil şiddet anlarının nedeni olan tanrının onları delirterek şiddete teşvik etmesidir. Din kendisine inanç tesisi için şiddet türü eylemelere izin verir mi? sorusu ayrıca değerlendirmeye tabi olan bir diğer soruna işaret eder.

“Ağzı köpükler saçan Agaue artık ne yaptığını bilmiyordu iradesi Bakkhos’un elindeydi oğlunun ne söylediğini duymuyordu bile. Elleriyle Pentheus’un sol kolunu yakaladı ve ayağını zavallının böğrüne dayayarak omuzundan çeki kopardı; bunu kendi kuvvetiyle değil tanrının kuvvetiyle yapıyordu. Bütün Bakkhalar Pentheus’un üzerine saldırdılar. Bakkhalar’ın kimi bir kol, kimisi ayakkabısı üstünde bir ayak alıp götürüyorlardı. Türlü türlü bağrıışmalar birbirine karışıyordu. Azgın Bakkhalar kanlı elleriyle et parçalarını birbirlerine atıyorlardı. Zavallının başını anası eline aldı thyrsos’unun ucuna aslan kafası gibi takarak Kithairon’un sırtlarından aşağı yollandı. Aslında zaferi kendi acısı olacak.”⁷⁷

Görüldüğü üzere delilik şiddete dayalı bir hal almıştır. Ancak Agaue tanrısal birleşme olgusu denen şarabın verdiği esrmeden sonra çılgınlık hali geçince gerçekle yüzleşmiş, hakikatinde zafer dediği acısı haline gelmiştir. Trajedi de Kadmos, kızının delirme anından bilinçlenme anına geçişi “ah bahtsız kadın aklın başına gelince duyacağın acı ne müthiş olacak. Ama bu halde kaldıkça bedbaht olsan da kendini mutlu bileceksin” sözünde vurgular.⁷⁸ Agaue bilinçlendikçe gerçeği kavramış, yaptığı eylemin bilincine vararak acısıyla, tanrıyla yüzleşmiştir. İsyanı büyük olup, “insani tutkular tanrılara yakışmaz” sözüyle de tanrılara kızmıştır.⁷⁹ Agaue pişmanlık içinde başka *polis*lerde sürgün halde acılarıyla yaşamak zorunda kalmıştır.

Tragedya’da Dionysos’a kafa tutan ve inançsızlıkta direnen Pentheus Dionysos’un etkisiyle tıpkı mainadlar gibi bilinçsizce esrime haline girer. Dionysos, onu etkisi altına almıştır. Pentheus adım adım delirme belirtileri göstermekte ve esrime etkisindedir. O, ilk olarak mainadlara tanınmamak için kadın kılığına girmiş elinde thyros şöyle demektedir: “Aslında iki güneş ve iki Thebai gördüğümü sanıyorum, seni önümde bir boğa gibi görüyorum.”⁸⁰ Pentheus bu düşüncesiyle sarhoşlar gibi olmuş, tekli, berrak anlayışını kaybetmiş, iç görüşü ikili görüşle parçalanmıştır. Eser, birbirine kafa tutan ve birbiriyle

⁷⁷ Euripides, *Bakkhalar*, 51.

⁷⁸ Euripides, 56-57.

⁷⁹ Euripides, 62.

⁸⁰ Euripides, 43.

mücadele eden Pentheus-Dinyosos ikilisi, birbirine benzeyen ancak iki ayrı dünyaya ait iki varlığın yüz yüze karşılaşması ve çatışmasıdır.⁸¹

Bakkhalar tragedyası çok yönlü bir şiddet sarmalı içermektedir. Dionysos ve Pentheus savunmuş oldukları fikirde ısrar ederek birbirlerine şiddet uygulamaktadırlar. Yani Pentheus karşı çıktığı Dionysos'la aynı düzlem içinde düzeni savunur gibi görünüp düzensizlik üretmektedir. Benzer şekilde Dioysos da bir taraftan tanrısal yasaları, düzeni savunur gözükmekte fakat *poliste* şiddet üretmektedir. Bu karşıtlık içinde Pentheus aslında Bakkhosçu olmakta, Dionysos delice zıtlıklar içerisinde Pentheus'u da ele geçirmektedir.⁸² Aslında Pentheus'da zıtlıklar içerisinde sağduyusunu kaybedip delirmektedir. Bu ikili arasındaki karşıtlığa dayalı Herakleitosçu çatışma onun "kana bulanarak arındırmaya çalışıyorlar kendilerini, çamura batmış birinin kendini çamurlu suyla yıkması gibi. Çamurla temizlenen birine herkes deli der." sözünü anımsatmaktadır denilebilir.⁸³

Bakkhalar tragedyası değişen ve aynılaştan olguların tragedyasıdır. Yunan ve barbar, uzak ve yakın, bu dünya ve öteki dünya; bir ve aynıdır. Dionysos kimseyi dünyadan koparmamış ancak mevcudiyetiyle onu dönüştürmüştür. Böyle olunca da cinnet geçiren biri, deli (*mainomonos*) aynı zamanda *sophos* (bilge), *sophistes* (sofist, şüpheci), *sophron* (ölçülü)'dur.⁸⁴ Tragedya "kendine özgü akıl ve akılsızlık, sağduyu ve çılgınlık, bilgelik ve hezeyanlarıyla Pentheus ve Dionysos'un dünyasıdır."⁸⁵

Euripides'in tragedyalarında delilik olgusunun bireylere yansımalarının çözümlemesinden sonra sebep-sonuç ilişkisi içinde tragedyalarda deliliğin intiharla olan ilintisini ele alalım.

4. Trajedilerde Psikolojik Bir Sorun Olarak İntihar Olgusu

Düşünce tarihinde delilik ve intihar arasında bağ kurulmak istenmiştir. Tragedya düzleminde tartışsak bile bu konu ilginçtir. Delilik sonunda intihara neden olmaktadır söylemi ne kadar tutarlıdır? Belki intihar edenler delilik belirtilerinin tümünü gösteriyor olsalar bile yargının doğru olup olmadığı tartışılmalıdır. Tragedyalar düzleminde baktığımızda benzer melankolik çılgınlık belirtileri gösteren Aias ve Deianeira intiharı seçerken Oidipus benzer buhranın sonunda yaşamayı, acılarıyla yüzleşmeyi ve yaşamı seçmiştir.

⁸¹ Vernant, Jean Pierre ve Naquet, Pierre Vidal, *Eski Yunanda Mit ve Tragedya*, 530.

⁸² Girard, Rene, *Şiddet ve Kutsal*, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2009), 185.

⁸³ Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 43.

⁸⁴ Vernant, Jean Pierre ve Naquet, Pierre Vidal, *Eski Yunanda Mit ve Tragedya*, 535.

⁸⁵ Vernant, Jean Pierre ve Naquet, Pierre Vidal, 540.

Bakıldığında intiharın delilik olup olmadığı, intiharın nedenleri üzerine birçok tartışma yapılmıştır. Irkın, toplumun, biyolojik yapının, cinsiyetin, ekonomik kaygı vb. faktörlerin intiharlar üzerindeki etkisi günümüzde sayılarla istatistiksel veriler ışığında da değerlendirilmektedir. İntihar üzerine fikir yürütenlerden biri de Durkheim olmuştur. O, özellikle de intiharın toplumsal boyutuna dikkat çekmek istemiştir. Durkheim, “İntiharın kendine özgü özellikleri ve bunun delilik olduğu kanıtlanabilirse sorun çözümlenmiş olur.” diyerek aslında intihar-delilik arasında kurulan ilişkinin zorunluluğunun doğru olup olmayacağına dikkat çekmiştir. O, intiharlarda akıl hastalığının özelliklerinin bulunduğu kabul etse de aralarındaki bağının zorunlu olmadığı kanaatindedir.⁸⁶ Aias ve Oidipus’un tercihlerinin farklı olması bu bağlamda okunmalıdır. Yani delilik intiharı zorunlu tutmaz ama tragedyalardaki intiharlar da depresyon ve melankoli sonrası gelmiştir fakat bütün delirenler de intihar etmemiştir.

Durkheim eserinde intihar çeşitlerini; manyak, melankolik, saplantı (sabit fikir) ve tepisel ya da otomatik intihar olarak ayırmaktadır. İncelendiğinde melankolik intiharı “hastanın çevresindeki insanlarla ve nesnelere ilişkileri sağlıklı kavrayamamasına olanak bırakmayan genel bir aşırı bunalım ve yoğun üzüntü durumlarına” bağlamaktadır. Sağlıklı ilişki kuramama bireye yaşamda üzüntü vermektedir. Bu noktada intihar düşüncesi de bireyin ölüm arzusuna eşlik eden bir olgudur. Ona göre bu intihar biçimine manik intiharlar gibi hayali nedenler yol açmış olsa da ondan kronik nitelikli olmakla ayrılırlar. Bu kişiler kendilerini öldürmede kullanacakları araçtan başlayarak intihar için her şeyi ince bir zekâ ile planlarlar.⁸⁷ Yani bu kişilerin intiharları akıllıca planlanmış bir ustalık işidir. Tragedyada kocasının ve kendisinin ölümünü planlayan Deianeira tam da böyle bir melankolik saplantı ile intihar ederek yaşamını sonlandırmıştır. Yine Euripides’in Hippolütos adlı eserinde kendi üvey oğlundan aşkına karşılık alamayan Phaidra’nın intiharı böyle bir intihardır.⁸⁸

Bakıldığında özellikle Durkheim’in sınıflaması gözetildiğinde tragedyalardaki intiharların melankolik, bencil intihar olmalarıdır. Tragedyadaki intihar eden bireylerin, çevrenin etkisiyle ve gelişen olaylarla sağlıklı ilişki kuramamaları sonucu, bazen yaşadıkları yanılsamalar eşliğinde beyinlerini yiyen sabit fikirlerle (aşk vb.) bazen olmadık olgularla (Hektor’un silahlarının kendi hakkı olduğu ve hakkının yendiği) intiharı seçen tipler olduğunu görürüz.

Sonuç

⁸⁶ Durkheim, Emile, *İntihar*, çev. Özer Ozankaya (İstanbul: Cem Yayınevi, 2002), 41,46.

⁸⁷ Durkheim, Emile, 47-48.

⁸⁸ Euripides, *Hippolütos*, 46-47.

Çılgınlık ve buna eşlik eden delirme Yunan tragedyalarında baht dönüşümlerine eşlik eden olgu şeklinde trajik olaylarda yer almıştır. Bu eserlerde ele aldığımız bireylerin deliliği farklı sebeplere dayalı olarak ortaya çıkmakta ve bireylerin kişiliklerine göre de delirmenin sonuçları değişmektedir. Tragedyalarda delirme olgusuna delirmeyeyle özdeşleşen manik ve melankolik haller eşlik etmektedir. Trajik bireylerdeki delirmeye, *mania* ve melankoli anları etki etmektedir. Yine modern düşüncede intiharın sebeplerinin ne olduğu tartışılmış olsa da bazı tragedyalarda çılgınlığın sonunda bencil intiharlar olarak düşüneceğimiz intihar eylemleri deliliğe eşlik etmektedir. Tragedyalarda delilik, intiharın sebebi olarak ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Adam, James. *Antik Yunan'ın Din Öğretmenleri*. Çeviren Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Aristoteles. *Poetika*. Çeviren İsmail Tunalı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.
- Bonnard, Andre. *İnsan ve Tragdy*. Çeviren Yaşar Altan. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2006.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Dols, Michael. W. *Mecnun*. Çeviren Didem Gamze Erdiñ. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013.
- Durkheim, Emile. *İntihar*. Çeviren Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınevi, 2002.
- Erasmus. *Deliliğe Övgü*. Çeviren Selena Erkızan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. Çeviren Cahit Koymak ve Ahmet Ertürk. C. 3. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Euripides. *Bakkhalar*. Çeviren Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.
- . *Herakles*. Çeviren T. Yılmaz Öğüt. İstanbul: Mitos Boyut, 2018.
- . *Hippolitos*. Çeviren Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2015.
- . *İphigenia Aulis'te*. Çeviren Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- . *Medea*. Çeviren Metin Balay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2014.
- Foucault, Michel. *Akil Hastalığı ve Psikoloji*. Çeviren Emre Bayoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Foucault, Michel. *Deliliğin Tarihi: Klasik Çağda Akıl ve Akıl Bozukluğu*. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Imge Kitabevi Yayınları, 1995.
- Girard, Rene. *Şiddet ve Kutsal*. Çeviren Necmiye Alpay. İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.
- Herakleitos. *Fragmanlar*. Çeviren Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Homeros. *İlyada*. Çeviren Azra Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- . *Odyseia*. Çeviren Azra Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014.
- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri, İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. Çeviren İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Kott, Jan. *Antik Tragedyalar ve Çağdaş Yorumları*. Çeviren Ayşe Selen. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2006.
- Latacz, Joachim. *Antik Yunan Tragedyaları*. Çeviren Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2006.
- Nietzsche, Friedrich. *Yunan Tragedyası Üzerine İki Konferans*. Çeviren Mahmure Karaman. İstanbul: Say Yayınları, 2011.

- Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004.
- Platon. *Phaidros*. Çeviren Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Poole, Adrian. *Trajedi*. Çeviren Hakan Gür. Ankara: Dost Kitabevi, 2013.
- Scull, Andrew. *Uygarlık ve Delilik*. Çeviren Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Sophokles. *Aias*. Çeviren Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2018.
- . *Antigone*. Çeviren Furkan Akderin. İstanbul: Sümer Kitabevi, 2013.
- . *Kral Oidipus*. Çeviren Cüneyt Çetinkaya. İstanbul: Bordo&Siyah Yayınları, 2012.
- . *Oidipus Kolonosta*. Çeviren Furkan Akderin. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010.
- . *Trakhisli Kadınlar*. Çeviren Furkan Akderin. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010.
- Vernant, Jean Pierre ve Naquet, Pierre Vidal. *Eski Yunanda Mit ve Tragedya*. Çeviren Sevgi Tamgüç ve Reşat Fuat Çam. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. Çeviren Lütfi Ay. İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2014.